

**ОСОБЛИВОСТІ ПІДБОРУ ЛЕКСИЧНОГО МАТЕРІАЛУ ДЛЯ РОБОТИ З РОЗУМОВО
ВІДСТАЛИМИ УЧНЯМИ МОЛОДШИХ КЛАСІВ**

У статті розглянуті основні принципи побудови логопедичної роботи щодо формування лексичного боку мовлення у розумово відсталих дітей. Визначені основні критерії відбору і запропонован алгоритм введення лексичних одиниць в мовлення дитини.

Ключові слова: Розумова відсталість, лексична сторона мовлення, лексична системність, словотворення, лексична валентність

В статье рассмотрены основные принципы логопедической работы по формированию лексической стороны речи у умственно отсталых детей. Предложены основные критерии отбора лексического материала и алгоритм его введения в речь ребенка.

Ключевые слова: умственная отсталость, лексическая сторона речи, лексическая системность, словообразование, лексическая валентность.

Вдосконалення логопедичної роботи спрямованої на покращення всіх мовленнєвих показників розумово відсталої дитини є однією із важливих задач спеціальної школи. Багато нормативних документів, навчальних програм проголошують розвиток мовлення першочерговим завданням навчання, проте дотепер в школі не склалася цілісна система мовленнєвого розвитку, що базується на закономірностях засвоєння рідної мови, на сучасних наукових даних про мовленнєву діяльність, на функціонально-семантичному підході до вивчення номінативних і комунікативних одиниць мовлення. Таким чином, очевидна необхідність коректування цілей, змісту освіти, принципів і методів мовленнєвого розвитку учнів, а також приведення засобів і форм у відповідність із сучасними вимогами.

Формування лексичної сторони мовлення є однією з нагальних проблем у логопедичній практиці. Оволодіння лексичним аспектом мови викликає у розумово відсталих учнів значні труднощі, оскільки само по собі слово — базисна одиниця мови — дуже складне, різнопланове і багатовимірне явище, універсальне по характеру і унікальне за об'ємом виконуваних в мові функцій [3]. З науково-теоретичної точки зору в ньому «перехрещуються самі різні лінгвістичні інтереси: фонетичні, морфологічні, лексикологічні, синтаксичні, не говорячи вже про слово як об'єкт логіки, психології, філософії...»[3, с.35]. Оскільки слово є основною структурною одиницею мови, то без достатнього за кількістю і якісного за станом словника стає неможливим навчання, спілкування. Тому робота над словом в початковій ланці навчання проводиться досить широко - на корекційних та логопедичних заняттях, на навчальних уроках. Не зважаючи на досить великий обсяг роботи над лексичною стороною мовлення, ми можемо стверджувати, що словник розумово відсталих учнів, які навчаються в початкових класах спеціальної школи обмежений не лише за кількісним наповненням але має певну своєрідність за якісними характеристиками. Про це свідчать і результати аналізу спеціальної літератури [1, 2, 6] і дані проведеного нами експериментального дослідження[5]. У лексиці розумово відсталих дітей шкільного віку наявна диспропорція між активним та пасивним словником, з значною перевагою пасивного і суттєвими труднощами переходу його в активний словник. Спостерігається механічне накопичення слів, рівень узагальнення слів дуже низький. Значення слів, що використовують діти часто не відповідає їх дійсному значенню [4]. В активному словнику переважають іменники з конкретним значенням, інші частини мови представлені в недостатній кількості. Значення слів, які використовують розумово відсталі діти характеризуються неточністю, розмитістю. При побудові власного вислову діти не завжди можуть актуалізувати відоме для них слово. Все це вимагає від спеціалістів пошуку прийомів та методів, які підвищують ефективність корекційної роботи і створюють для дитини більш широкі можливості реалізації власного потенціалу.

Говорячи про роботу по формуванню лексичної сторони мовлення більшість авторів виділяють такі напрями [2,4,6] :

1. Збагачення словника.
2. Уточнення словника.
3. Активізація словника.

Успішність лексичної роботи з розумово відсталими школярами напряму залежить від підбору цього матеріалу, його раціонального угруповання. Опорою мовленнєвої роботи і основним принципом є здійснення її у тісному зв'язку з розвитком мислення. З нього виходить, що, формуючи в певній послідовності мовлення учнів, ми тим самим розвиваємо і їх мислення, бо, як відзначав Л.С. Виготський, «думка не позначається в слові, але здійснюється в ньому». Дотримання цього принципу вимагає також того, щоб учень в процесі лексичної роботи був поставлений в умови рішення розумової задачі, засвоєння слів відбувалося не шляхом простих повторів або механічного їх заучування, що ще часто зустрічається на практиці. Необхідно, як справедливо відзначає М. Жінкин, «вивчені з голосу словесні зв'язки ще не є смисловими зв'язками. Ознака смислового зв'язку — самостійність її складання на основі переробки отриманої інформації».

Вже зазначали, що лексичний матеріал для логопедичних занять з розумово відсталими дітьми повинен ретельно підбиратися і групуватися в такій послідовності, яка забезпечувала б розумово відсталим учням поступовий перехід від властивого їм наочного, конкретного віддзеркалення навколишніх явищ до більш абстрактного і узагальненого усвідомлення дійсності на основі мовлення.

За основу в нашій роботі була взята система підбору лексичного матеріалу, яку запропонував А. Зікеєв для роботи з дітьми з вадами слуху. Дана система була адаптована нами до потреб розумово відсталих учнів. Робота велась російською мовою і наведені приклади будуть представлені без перекладу. Угрупування лексичного матеріалу для роботи з розумово відсталими дітьми молодшого шкільного віку проводилось у відповідності до визначених принципів.

Принцип тематичного об'єднання матеріалу. Лексичний матеріал необхідно об'єднати в певні тематичні групи. При цьому слова об'єднані за смисловими темами на основі змістовного зв'язку. Об'єднання матеріалу проводиться відповідно до програми шкільного навчання і семантичної цінності матеріалу для умов повсякденного спілкування. На нашу думку, тематичне угруповання лексики дозволяє формувати лексичну систему, формувати семантичні поля, реалізовувати в роботі комплексність засвоєння значення слів і готує дитину до сприймання учебного матеріалу.

Принцип об'єднання матеріалу за словотворчими ознаками. Цей принцип дозволяє сформуванню у учнів відповідні лексико-граматичні узагальнення, здатність щодо прогнозування значення слів на основі припущень, збагатити словник за рахунок слів яких ще немає у власному мовленні.

В роботі ми використовували такі словотворчі моделі:

Іменники створені за допомогою суфіксів:

- «-енок», «-онок» (*волчонок, лисенок*);
- «-ник», «-ниця», «-чик», «-чиця», «-щик», «-щица» (*ученик, художник - художниця, летчик, танцовщица*);
- «-ист», «-тель», «-ниця», «-ець», «-арь» (*футболист, учитель, учительница, продавец, вратарь*);
- «-ик», «-чик», «-очк», «-ечк» (*домик, диванчик, баночка, ложечка*);
- «-к(а)», «-льн(я)» (*стройка, спальня*);
- «-ниця», «-ник», «-арь» (*сахарница, чайник, букварь*);
- «-ин(а)», «-инк(а)» (*льдина, льдинка; винограда, снежинка*).

Префіксальні дієслова

«во-», «вы-», «за-», «пере-» та ін. (*вошел, вышел, зашел, перешел*)

Прикметники створені з загальними по значенню суфіксами або префіксами

Суфікси

- «-ов- (ый)» (*березовый, апельсиновый, шелковый, рисовый*);
- «-ий», «-ин» (*лисый, птичий, куриный*);
- «-ск (ий, ой)» (*детский, майский, морской*);
- «-н (ой, ий)», «-ин(ий)» (*зимний, вчерашний*).

Префікси

- «не-» (*невеселый, незнакомый, небольшой*);
- «без-» (*безоблачный, безопасный, беззубый*);
- «под-», «при-», «пред-», (*подводный, прибрежный, предпраздничный*);

Принцип об'єднання матеріалу за ступенем складності засвоєння одиниць мовлення.

Практична реалізація цього принципу виявляється в тому, що засвоєння, уточнення, активізація лексики ведеться від значень конкретних до більш абстрактних. Спочатку засвоюються прості структури, а потім складніші, які вимагають більш високого рівня узагальнення. Відповідно до цього, ми виділяли дві групи:

I група – слова з конкретними значеннями, які в свою чергу поділяються на слова-предмети, слова –дії, слова-ознаки;

II група – слова з абстрактними значеннями.

Так, учні спочатку працюють з позначенням назв предметів і дій, потім переходять до засвоєння назв ознак предметів, потім якостей дій, займенників тощо. Але не менш важливо, щоб при роботі над

кожним розділом були вибрані слова на основі наростання абстрактності в значенні. Наприклад, спочатку засвоюються дієслова, які позначають стан і переміщення, потім ті, що позначають дію на предмет завершуючи дієсловами, що позначають поведінкові дії. Орієнтовна схема з нарощуванням рівня складності для кожної частини мови наведена в таблиці 1.

Таблиця 1.

Принцип розподілу лексичного матеріалу за ступенем складності засвоєння

	Лексичні категорії	Приклади
Слова, що позначають предмети	-слова, що позначають предмети, речі (шкільні речі та приладдя, іграшки, одяг, меблі, знаряддя праці, домашні речі тощо)	<i>Карандаш, лопата, кукла, молоток, скворода</i>
	-живі істоти(за віком, родинні відносини, професії тощо)	<i>Мальш, сестра, продавець</i>
	-слова, що позначають явища природи і події суспільного життя	<i>Дождь, мороз, гроза; отъезд, собрание</i>
	-слова, що позначають родові поняття	<i>Фрукты, овощи, транспорт</i>
	-слова, що позначають дії та стани	<i>Бег, прыжок, бедность, печаль</i>
	-слова, що позначають риси характеру	<i>Лентяй, добряк, обжора</i>
	-слова, що мають переносне значення	
Слова, що позначають дії	-позначення стану -позначення руху, переміщення -позначення дії на предмет, в тому числі дії професійні -позначення мовленнєвої і розумової діяльності.	- <i>лежать, сидеть, спать;</i> - <i>лететь, двигаться;</i> - <i>испраляют, учить, строят, шить;</i> - <i>говорить, думать, болтать, повторяют.</i>
Слова, які позначають ознаки предметів	-якісні прикметники; -відносні прикметники;	- <i>толстый, красный, мягкий;</i> - <i>мамин,</i>
Слова, які позначають ознаки дій	прислівники	<i>Бежать медленно, летать высоко</i>

Така послідовність роботи над лексикою забезпечує побудову і структурування семантичних полів, формування лексичної валентності слів. При цьому вдається якісно змінити характер розумового процесу: не тільки збільшити ступінь узагальнення у слові, але і розвинути у учнів здатність осмислювати слово в нових відносинах, уміння виділяти в явищі істотну ознаку. Необхідно підкреслити, що засвоєння слів розумово відсталими дітьми може бути ефективним і точним, коли це пов'язано з власною практичною діяльністю і поступовим осмисленням певного контексту, а не зводиться до повторювання. Як справедливо відзначав О. Р. Лурія, слова «стають дієвими в мовленні тільки тому, що кожне з них є одиницею вислову з тими потенційними зв'язками, які розгортаються, коли це слово включається в ціле речення». Утворення таких зв'язків між словами, їх зміцнення може бути забезпечене лише постійною мовленнєвою практикою. Ось чому ми не відокремлюємо лексичну роботу від роботи над граматичною стороною мовлення. Вперше принцип єдності формування граматичної будови і оволодіння лексикою був сформульований для навчання дітей з порушенням слуху (Р. Боскіс, К. Коровин, В. Синяк, 1955). В основу єдності лексичної роботи був покладений зв'язок лексики і граматики як в загальній системі мови, так і в слові, що є єдністю звукової, смислової і граматичної сторін [1, 4, 6]. Проте ця єдність виявляється не в ізолюваному слові, а в словосполученні і реченні де реалізується повністю і значення слова, і його граматична природа. Тому в основу цієї роботи покладене речення, що розкриває значення слів, їх лексичну і граматичну сполучуваність.

Спотворене граматичне оформлення лексики веде до нерозуміння смислу вислову в цілому, заважає правильно усвідомлювати зміст окремих слів, оскільки процес розуміння в спілкуванні спирається не тільки на віднесення слова до даного значення, але і на осмислення його в тих граматичних зв'язках. Тому при роботі над лексикою важливо здійснювати як смислову, так і граматичну варіативність у вживанні тих або інших слів, тобто використовувати їх в різних, але вже знайомих учню синтаксичних структурах. Оволодіння словом слід розглядати і як процес збагачення його семантичними значеннями, лексичними зв'язками з іншими словами, і як процес послідовного засвоєння відповідного комплексу його граматичних форм. Тому, плануючи роботу над лексикою, слід враховувати кількість слів, що підлягають засвоєнню, їх можливу тематичну або ситуативну близькість, способи їх засвоєння. При роботі над лексикою важливо не тільки те, що засвоїла дитина,

а і те, як, за допомогою яких розумових операцій вона засвоїла цей матеріал. Безумовно, важливим є сам факт засвоєння і глибина засвоєння, так і розвиток способів засвоєння лексики, тобто розвиток розумової діяльності в процесі засвоєння значень слів.

Найважливішою умовою правильного формування лексики є розкриття узагальнюючої функції слова. Це досягається не простим сприйняттям предмету, явища і його назвою, а підведенням учня до певних розумових операцій шляхом зіставлення близьких явищ, виділення їх істотних ознак (І.М.Солов'єв, 1966; Ж.І.Шиф, 1968; Т.В.Розанова, 1971 та ін.).

Такий підхід до слова дозволяє сформуванню понятійне коло, яке характеризується цим словом, здійснити перенесення значення на близькі за змістом або схожі ситуації, явища або предмети. Безумовно, надалі необхідно систематизувати лексичний матеріал по класах відповідно до програм навчання розумово відсталих дітей і ступеню розвитку мовлення розумово відсталої дитини.

Список використаних джерел

1. Зикеев А.Ф. Работа над лексикой в начальных классах специальных (коррекционных) школ. – М.: Академия, 2002. – 176 с.
2. Лурия А.Р. Язык и сознание. Под ред. Хомской Е.Д. – Ростов н/Д.: Феникс, 1998. – 416 с.
3. Львов М.Р. Основы теории речи: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. — М.: Академия, 2002. — 248 с.
4. Петрова В.Г. Психология умственно отсталых школьников: Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.Г. Петрова, И.В. Белякова. – М.: Академия, 2004. – 160 с.
5. Потамощнева О.М. Вивчення процесу лексичного розгортання при побудові висловлювання розумово відсталими учнями 1-4 класів // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип.2. – К.: Актуальна освіта, 2005. - С. 79-82
6. Соботович С.Ф. Критерії оцінювання мовленнєвого розвитку дитини (у його лексичній ланці) на різних вікових етапах. Нормативні показники мовленнєвого розвитку (у його граматичній ланці) дитини дошкільного віку // Дефектологія. — 2003. — №2. — С. 2-11.

In the article basic principles of speech therapy work are considered on forming of lexical side of speech for mentally backward children. The basic criteria of selection of lexical material and algorithm of his introduction are offered to speech of child.

Keywords: mental backwardness, lexical side of speech, lexical system, word-formation, lexical valency.

Отримано 18.09.2010 р.

УДК 376.36

Н.В. Рєзніченко

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ МОЛОДШИХ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ УЧНІВ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ РОБОТИ НАД РЕЧЕННЯМ

Стаття розкриває особливості мовленнєвого розвитку розумово відсталих молодших учнів та торкається проблеми формування у школярів структури простого поширеного речення.

Ключові слова: мова, мовлення, усне мовлення, писемне мовлення, мовленнєве спілкування

Статья раскрывает особенности речевого развития умственно отсталых младших учеников и касается проблемы формирования у школьников структуры простого распространенного предложения.

Ключевые слова: речь, язык, устная речь, письменная речь, речевое общение.

Відомо, що одним із найголовніших надбань у молодшому шкільному віці є оволодіння рідною мовою. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема мовленнєвого розвитку школярів, позитивне вирішення якої допоможе учням оволодіти рідною мовою як засобом пізнання та спілкування.

Проблема підготовки учнів до життя виступає як головна, ведуча не тільки в масовій загальноосвітній школі, але і в допоміжній. Однією зі складових частин цієї проблеми є формування мовної культури учнів.